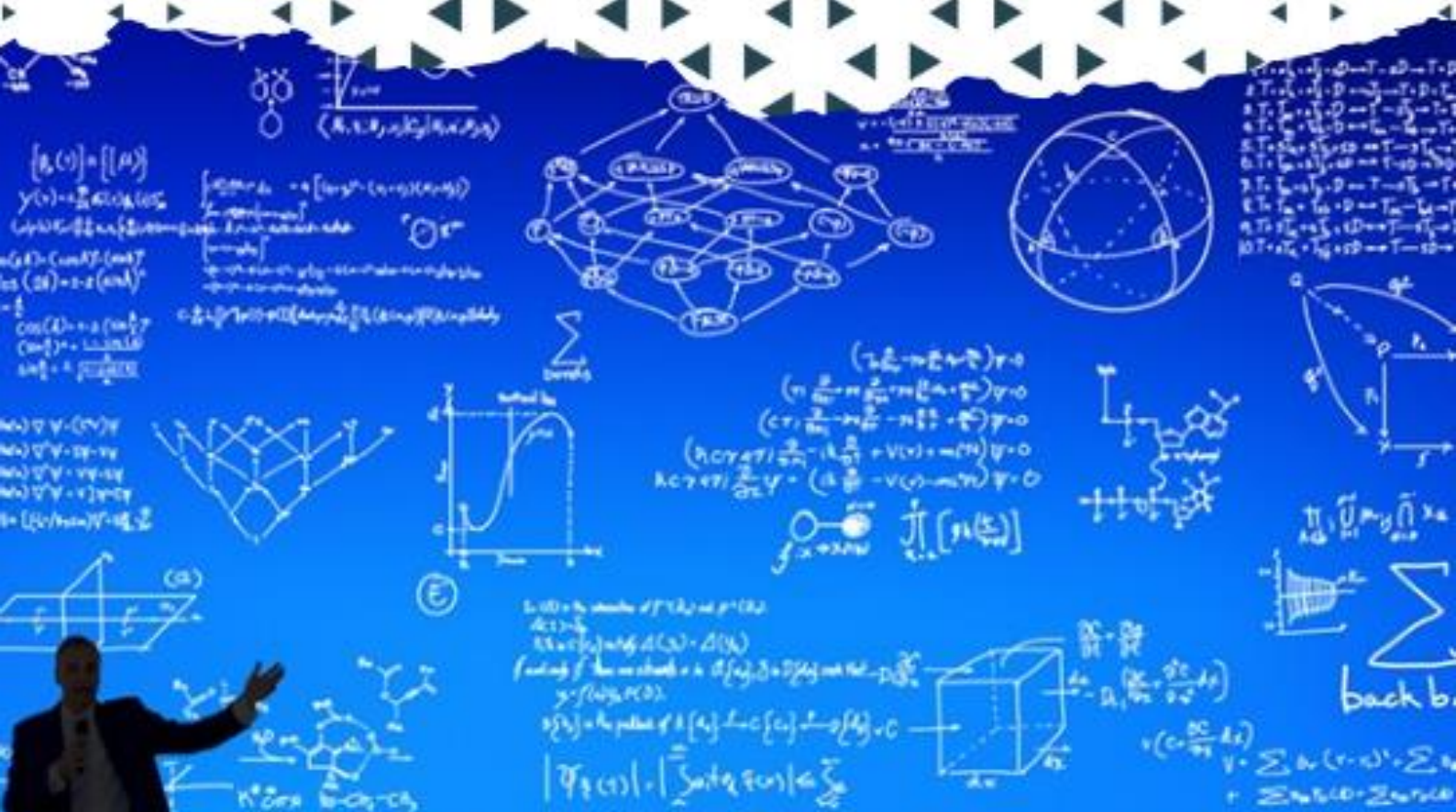

INNOVATIVE WORLD
Ilmiy tadqiqotlar markazi

ZAMONAVIY ILM-FAN VA TA'LIM: MUAMMO VA YECHIMLAR ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA

Google Scholar doi

zenodo

OpenAIRE

+998335668868

<https://innoworld.net>

2025

**«INNOVATIVE WORLD» ILMIY TADQIQOTLARNI QO'LLAB-
QUVVATLASH MARKAZI**

**«ZAMONAVIY ILM-FAN VA TADQIQOTLAR: MUAMMO VA
YECHIMLAR» NOMLI 2025-YIL № 5-SONLI ILMIY, MASOFAVIY,
ONLAYN KONFERENSIYASI**

**ILMIY-ONLAYN KONFERENSIYA TO'PLAMI
СБОРНИК НАУЧНЫХ-ОНЛАЙН КОНФЕРЕНЦИЙ
SCIENTIFIC-ONLINE CONFERENCE COLLECTION**

Google Scholar

ResearchGate

zenodo

ADVANCED SCIENCE INDEX

Directory of Research Journals Indexing

www.innoworld.net

O'ZBEKISTON-2025

Volume 2 Issue 5 | 2025 |

+99894 5668868 | @Anvarbek_PhD

Page | 2

O'zbek tilida so'z birikmasi lisoniy sathda**Umurzokova Bonu**

Sharof Rashidov nomidagi SamDU

Markaziy Osiyo xalqlari tillari va madaniyati instituti

2-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: Xusanova Z.N.

O'zbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Annotatsiya: O'zbek tilshunosligida amalga oshirilgan so'nggi tadqiqotlarda yangi yo'nalishlarning paydo bo'lishi, til birliklarining lisoniy sintaktik qoliplarining aniqlanishi va tahlillarni bajarish ishlari jadal rivojlandi. Mazkur maqolada o'zbek tilidagi so'z birikmalarining LSQlarining umumiy guruhlari aniqlandi va tahlil etildi.

Kalit so'zlar: *so'z birikmasi, lisoniy sintaktik qolip, LSQ, modellash, lingvistik model.*

Har bir til jamiyat yashar ekan, uning sayqallashib, mukammallashib borishi, shu jamiyatning barqaror yashab qolishi va rivojlanishiga bog'liq bo'ladi. Tilning o'ziga xos qonuniyatlari yillar mobaynida turli omillar ta'siri natijasida o'zgarishlarga uchraydi va bu o'zgarishlar shu til doirasida turli lingvistik qoliplarni shakllantiradi. Lisoniy qolip ma'lum bir tilning o'ziga xos xususiyatlari va imkoniyatlarini ochib beruvchi qonuniyatlarning inson miyasining til xotirasida to'planib, shakllanib borishidir.

Barcha tillar kabi o'zbek tili ham o'ziga xos va boshqalarga o'xshamaydigan alohida lisoniy qoliplarga ega. O'tgan asr mobaynida tilni lisoniy qoliplar asosida o'rganish muhim ahamiyatga ega bo'lmagan bo'lsa, bugungi kunga kelib ushbu yo'nalishdagi amaliy va nazariy ishlarga dolzarb masala sifatida qaralmoqda. Ma'lumki, tilning keng qamrovli va murakkab sathi sintaktik sath hisoblanadi. Ushbu sath gap va so'z birikmasi kabi til birliklarini o'z ichiga oladi. Ushbu birliklarni shakllantiruvchi lisoniy qoliplar — lisoniy sintaktik qoliplar (LSQ) deyiladi. Bu borada R. Sayfullayeva, B. Mengliyev va boshqalar "Hozirgi o'zbek adabiy tili" qo'llanmasida shunday nazariy qarashlar bildirilgan: Fonetika, leksika va morfologiyada bo'lgani kabi sintaksisda ham lisoniy va nutqiy jihat farqlanadi. Ma'lumki, lisoniy hodisa bevosita kuzatishda berilmaganlik (moddiylikdan holilik), miqdoran cheklilik, takrorlanuvchanlik, ijtimoiylik va majburiylik belgisiga ega, u bevosita kuzatishda berilganlik, miqdoriy cheklanmaganlik, betakrorlik, individuallik, ixtiyoriylik sifatiga ega bo'lgan nutqiy hodisaga qarama-qarshi turadi. Nutqiy sintaktik birlik sifatida nutqda qo'llaniladigan, sezgi a'zolariga ta'sir qiladigan, o'qish, yozish, aytish, eshitish mumkin bo'lgan so'z birikmasi va gap tushuniladi.

Lisoniy sintaktik birlik esa, so'z birikmasi va gap hosil qilish qolipi. Lisoniy sathga tegishli bo'lganligi uchun ularni lisoniy sintaktik qolip (qisqacha LSQ)

deb ataymiz. LSQ g'isht qolipiga o'xshaydi. Inson ongida ham so'zlash, nutqni shakllantirish maqsadida leksemalarni so'z birikmasi shakliga keltirish, gap hosil qilish qolipi mavjud. Ular LSQ, model, konstruksiya, qurilma deb nomlansa-da, aslida bir tushunchani ifodalaydi. Masalan, kitobni o'qimoq kabi cheksiz birikmani chiqaradigan (ot tushum kelishigi+fel) so'z birikmasi qolipi qanday nomlanmasin, uning mohiyatiga tasir qilmaydi. So'z birikmalari strukturasini morfologik kategoriyalar va til lug'at tarkibining leksik-grammatik tasnifiga asoslanib tahlil qilish mumkin bo'ladi. Shu o'rinda tipologik tahlilda yakka faktlarni emas, balki tilning alohida hodisalari o'zaro tizimlarni taqqoslash foydaliroq. Keltirilgan fikrlardan shuni aytish mumkinki, sintaktik jarayonlar va so'z birikmasini hosil qilishda morfologik birliklar hamda morfologik ko'rsatgichlarni tahlil qilish muhimdir. Grammatik munosabatlarda ishtirok etuvchi elementlar turli birikuv usullarini yuzaga keltiradi. **So'z birikmalarining formasi** degan tushuncha (grammatik aspektida) mustaqil so'zlar o'rtasidagi sintaktik munosabatlarni ifodalash usullarini, sintaktik priyomlarni moslashuv, boshqaruv va bitishuv usullarini o'z ichiga oladi. So'zlar o'rtasidagi grammatik aloqani ta'minlovchi vositalar o'zbek tilida juda ko'p va xilma-xildir. Til vositalarining tabiatiga ko'ra ularni quyidagi asosiy turlarga bo'lish mumkin:

1. Sintetik usul.

Bu usulning tub mohiyati shundan iboratki, so'z birikmasini hosil qilgan komponentlardan biri biror qo'shimchani oladi, shu affiks yordamida bir so'z ikkinchi so'zga grammatik jihatdan bog'lanadi va fikr almashish uchun tayyor material vazifasini o'taydi. Bunday bog'lanish so'z o'zgartiruvchi va shakl yasovchi deb atalgan qo'shimchalar yordamida yuzaga keladi. Bunga kelishik qo'shimchalari, egalik affikslari, sifatdosh va ravishdosh formalarini yasovchi ko'rsatkichlar kiradi. Ba'zi so'z yasovchi affikslar ham, masalan: -li, -lik, -dagi, -day kabi yasovchilar ham so'zlarning o'zaro aloqaga kirishuvda ishtirok etadi. Bu va boshqa juda ko'p formal elementlar tilning butun morfologik strukturasini qamrab olgandir. Ayrim qo'shimchalarning ish ko'rish doirasi bir qadar cheklangan, masalan, egalik va kelishik qo'shimchalari faqat ot kategoriyasidagi

so'zlarga xos, umuman, so'zlarning o'zaro bog'lanish ko'lamini e'tibori bilan yondashganda, -lar affiksi otga ham, fe'lga ham (fe'l formalariga ham) qo'shilaveradigan ko'rsatkichdir.

2. Analitik usul.

Bu usulning asosiy xususiyati shundan iboratki, birikmani tashkil qilgan komponentlar hech qanday qo'shimcha olmaydi yoki qo'shimcha olganda ham, qo'shimchaning so'zlarning o'zaro bog'lanishidagi ahamiyati ikkinchi darajalidir. Bunday hollarda ikki mustaqil so'zning o'zaro grammatik munosabatga kirishuvini ko'makchilar, umuman, yordamchi so'zlar va har

qanday bog'lama vazifasida keluvchi so'zlar (masalan, bor, yo'q so'zlari) ta'minlaydi.

(injener bo'lib ishlaydi, bolasi bor xotin birikmalaridagi bo'lib, bor so'zlarining funksiyasiga e'tibor qilinsin).

3. So'z tartibi.

Yuqorida keltirilgan ikkita asosiy usuldan tashqari, hozirgi o'zbek tilida so'z tartibi ham so'z birikmasi komponentlarining sintaktik aloqasini ta'minlovchi muhim vositalardan sanaladi. So'z tartibi ko'p vaqt grammatik holatnigina emas, balki birikma ifoda etgan ma'noni ham o'zgartirib yuboradi:

A) ikkita olma-olma ikkita, farovon xalq-hayot farovon, pishgan olma-olma pishgan kabi birikmalarda komponentlarning o'rin almashinuvi aniqlovchili birikmani predikativlik birikmaga, ya'ni gapga aylantirib yuborgan.

Yuqoridagi fikrlarning uzviy davomi sifatida quyidagi mulohazalarga e'tiborimizni qaratamiz:

So'z birikmalarining turli-tuman konstruktiv ko'rinishlarida ishtirok qiluvchi komponentlarning bosh muchchasi (hokim so'z) qaysi so'z turkumiga taalluqli ekanligiga qarab (asosan ot va fel), so'z birikmalarini ikkita katta gruppaga bo'lib o'rganish ko'zda tutiladi:

1. Otli so'z birikmalari;
2. Fe'lli so'z birikmalari.

So'z birikmalari sintaksisining asosini so'zlarning o'zaro bog'lanish formalari-sintaktik priyomlar - bitishuv, boshqaruv va moslashuv tashkil qiladi. Grammatik bog'lanishning eng keng O'zbek tilida so'z birikmalarining lisoniy sintaktik qoliplari va ularni modellashtirish masalasi tarqalgan turi bitishuv yo'li bilan yuzaga kelgan birikuvdir. Shakl jihatdan boy va murakkabi esa boshqaruv yo'li bilan aloqaga kirishgan bog'lanishdir. Moslashuv yo'li bilan yuzaga kelgan birikuv esa tarqalish e'tibori bilan bir qadar cheklangandir. Shuni aytish kerakki, yuqorida keltirilgan turli grammatik vositalar bog'lanish usullari hamda komponentlar so'z birikmalarining grammatik jihatdan mos ravishda birikuvini ta'minlaydi, shu bilan birga turli LSQlarni shakllantiradi. So'z birikmalarini hosil qilishda nafaqat grammatik jihatdan, balki leksik-semantik jihatdan so'zlarning o'zaro mos ravishda bog'lanishi muhim ekanligi e'tibordan chetda qolmasligi lozim. Yuqorida keltirilgan fikrlar so'z birikmasiga doir LSQni ilmiy nazariy jihatdan o'rganish bo'lsa, uni amaliy jihatdan o'rganish o'zbek tilidagi so'z birikmasi doirasida mavjud LSQlarni to'plash va nutq jarayonida uchraydigan boshqa LSQlarni aniqlashni ko'zda tutadi. O'zbek tilida so'z birikmasining 18ta umumlashmasi –LSQi mavjud.

Otli birikma

Bitishuvli birikma

1. Ot + ot [yog'och qoshiq, elektr chiroq]
2. Olmosh + ot [barcha inson, butun olam]
3. Son + ot [uchinchi sinf, beshta kitob]

4. Sifat + ot [go'zal shahar, mehribon murabbiy]

5. Sifatdosh +ot [kelgan mehmon, kulgan bola]

Boshqaruvli birikma

1. Ot +ga +ot [kitobga mehr, hayotga ishonch]

2. Ot +dan +ot [bobomdan yodgorlik, do'stimdan esdalik]

3. Olmosh +dan +ot [bizdan maktub, sizdan esdalik]

4. Ravish +dan +ot [yuqoridan topshiriq]

5. Ot +da +ot [maktabda o'qituvchi, zavodda ishchi]

6. Ot +ko'makchi +ot [savolga ko'ra javob, yosh bilan suhbat]

7. Ot+din+ko'makchi+ot [navbatdan tashqari ushrashuv, mavzudan tashqaridagi fikr]

8. Olmosh +ko'makchi +ot [biz bilan uchrashuv, hamma bilan tanishuv]

Moslashuvli birikma

1. Ot +ning +ot +e.q. [kitobning varog'i, o'qituvchining savoli]

2. Ot + e.q. [vaqt qadri, shahar ko'shalari]

3. Olmosh +ning +ot +e.q. [mening baxtim, barchaning orzusi]

4. Sifat +ning +ot+e.q. [yaxshining so'zi, aqlining fikri]

5. Son +ning +ot+e.q. [o'ntaning o'rni, birinchining sovg'asi]

6. Ravish +ning +ot +e.q. [kunning hikmati, ertaning ishonchi]

7. Sifatdosh +ning +ot+e.q. [so'zlaganning so'zi, yurganning yo'li]

Fe'li birikmalar**Bitishuvli birikma**

1. Ot +fe'l [quyoshdek porlamoq, guldek ochilmoq]

2. Sifat +fe'l [chiroyli yozmoq, yolg'on gapirmoq]

3. Ravish +fe'l [tez yurmoq, asta chaqirmoq]

4. Son +fe'l [bitta ko'rmoq, birinchi kirmoq]

5. Olmosh +fe'l [o'zi bilmoq]

Boshqaruvli birikma

1. Ot +ni +fe'l [aqlni ishlatmoq, she'rni o'qimoq]

2. Ot +ga +fe'l [maktabga bormoq, ko'chaga chiqmoq]

3. Ot +da +fe'l [uyda o'tirmoq, bog'da yurmoq]

4. Ot +dan +fe'l [osmondan tushmoq, nazardan qolmoq]

5. Ot +ko'makchi +fe'l [baxt uchun kurashmoq, qalam bilan chizmoq]

6. Sifat +ni +fe'l [shirinini yemoq, eskini tashlamoq]

7. Sifat +ga +fe'l [sovuqqa chidamoq, yorug'ga chiqmoq]

8. Sifat +da +fe'l [issiqda yurmoq, qorong'ida uxlammoq]

9. Sifat +dan +fe'l [muzdagidan ichmoq, achchig'idan olmoq]

10. Sifat +ko'makchi +fe'l [yaxshi bilan yurmoq, bechora kabi yashamoq]

11. Olmosh +ni +fe'l [shuni aytmoq, hammani chaqirmoq]

12. Olmosh +ga +fe'l [bizga ko'rsatmoq, barchaga bermmoq]

13. Olmosh + da +fe'l [o'zida saqlamoq]

14. Olmosh +dan +fe'l [o'zdan kechmoq, barchadan nafratlanmoq]

15. Olmosh+komakchi+fe'l [hamma uchun ishlamoq, shu haqida gapirmoq]

16. Ravish +ni +fe'l [uzoqni ko'zlamok, oldini to'smok]
 17. Ravish +ga +fe'l [tashqariga qaramok, pastga tushmok]
 18. Ravish +da +fe'l [yuqorida o'tirmok, ichida o'ylamok]
 19. Ravish +dan +fe'l [yaqindan ko'rmoq, olisdan kuzatmok]
 20. Ravish +ko'makchi +fe'l [orqa tamondan kelmoq, ichkari orqali o'tmok]
- Ushbu LSQlar asosida keltirilgan misollardan tashqari boshqa ko'plab so'z birikmalarni hosil qilish mumkin.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilshunosligida so'z birikmasi tuzilish strukturasiga ko'ra murakkab tuzilma hisoblanadi. Ular uchun ayni bir qolipni belgilab olish qiyin. Shuningdek, so'z birikmasi tarkibida o'rganilayotgan nomli birikmalarni ham qayta ko'rib chiqish zaruriyat kasb etadi. Bir so'z bilan aytganda, so'z birikmasi masalasi bugungi kunda ham dolzarbligicha qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Bushuy T, Safarov Sh. Til qurilish metodlari va metodologiyasi.— Toshkent, 2007.
2. Sayfullayeva R, Mengliyev B va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili.— Toshkent, 2020.
3. O'zbek tili grammatikasi II tom. —Toshkent, 1978.